

հովտի հանդիպեցանք, երկու կողմէն միապաղաղ ահռելի ժայռերով շրջապատւած, այս է դէպ ի յիշատակեալ ուխտաւորին տանող ճանապարհն, որոյ վերայ շատ տեղ տեսանք կիսաւեր որմունք, և ի տեղիս տեղիս շուք ընծայող կանաչազարդ թթենիք և սօսիք, բաւական ուղի հատանելով հովտիս միջովն տեսնք յանկարծ սարսափելի այրեր և խռոշներ, ուր տեղ և դադար առինք, ձախ թեոյ վերայ կար քարաշէն պատ մի, որ կշքւապատէր բարձր ժայռին մէկ խոռոչը, ունելով դուռն մի, մահնք հետաքրքրութեամբ ի ներս և տեսնք թաղակապ փոքրիկ պատուհան մի երեք կանգուն բարձրութեամբ և երկու լայնութեամբ, մէջը աղուցած հաւասարաչափ մարմարեայ քար զեղեցիկ վերտողած Պարսկերէն լեզուաւ, որ Պարսիկ ախուշտի մի ասելովն Ղուրանի մէջէն բերած հատածներ է. գուցէ անձնասիրութիւնն ստիպած լինի տգէտ ախուշտին ինձ այդ ասելու, բայց ես չկարացի կարդալ, և ոչ օրինակել, որովհետեւ օրն տարաժամ էր. նորա մօտ դետինը ընկած կային և երկու կիսաբէկ քարինք, նոյնպէս Պարսկերէն արձանագրութեամբ. այս տեղ ամրացած և պատսպարուած են յիշեալ երեք ճրգնասուն անձինքն, որք ըստ աւանդութեանն երեք հարիւր տարի շարունակ քնած մնալէն յետոյ, զարթնել գնացել են քաղաքը և հարցրել իրանց վաղանցիկ ծանօթները: Այն և սորա հիւսիսակողմն ուրիշ այրեր, որք ունին նմանապէս և ուրիշ նու իրական նշանակութիւններ. սոցա մէկի մօտ անկիւնին մէջ տանիքէն ժողոված ջուր կկաթի այնքան նուաղ և

ծանր, որ հազիւ ժամ մի ներքեր կանդնողի վրէն ընկնի կաթ մի, այս պատճառաւ առել է այլ նշանակութիւն. « Ով որ սրտին խորհուրդ ունենայ, կտան տեղացիք, կերթայ այս կաթանքի տակ կը կանգնի. եթէ ջուրը կաթեց վրան, ասել է որ խորհուրդը կկատարուի, »:

ԲԱՐՈՆ ՕԳՈՍՏՈՍ ՅՕՆ ՀԱՅՍ ՀԱՌԻԶԵՆԱՅ

ՃԱՆՆԱԳԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆ

ՅԱՅՍԿՈՑՍ ԿՈՎԿԱՍՈՒ ՍԵՆ Է

Ի ՀԱՅՍ ԵՒ Ի ՎԵՐՍ:

Դիտողութիւնք ի վերայ առտին եւ ընկերական կենաց, բարեւ
եւ սովորութեանց ազգաց, ընտելաց ընդ մէջ Սեաւ ծովու եւ
կասպից:

Ա Ձ Դ .

Յօրէ՛ յորմէ հետէ զհետ եղև Եւրոպա մանրասող ճետազօտութեամբք ի քննին հնութեանց ազանց Ասիացոց, յաճախեցին և ի մերս Հայաստան ճանապարհորդք ականաւորք ամենայն ազգաց Եւրոպոյ, որպիսիք են՝ Դ՝ Անգլի, Թուրքոյ, Թալէրնի, Հիւստնշտիտ, Էսթոնի, Դիւրաւա տը Մօնպերեօ, Էվալիէ Գամբա, Բլափորթ, Բըրօսէ, Համ, Էուլց, Ռիդաէր, Թէքսիէ, Վազնէր, Եւգենիտ, Բօրէ, Էոպեն, Է. Մօնիէ Ճիլզիթ, Անդրէյ Մուրափիւմ, Հակոտհաուզեն, և այլք:

Յօտարացդ այտի ի յիշատակեցողք, կամ ի բաց թողելոյն եղին ոմանք, որք զճանապարհեան անսայթաք պահեալ զհետս գիտացին ստուգապատում տեղեկութեամբք պսակել զանձանցն քրտնաթոր և տարժանելի ճգունս, և զուսելոյ աշխարհին, զառաքելն իւրեանց՝ զհետաքրքրութիւն. իսկ ոմանք, անկարացեալք խորամուխ լինել ի հնութիւնս, յիսկական առիթս և սկզբնաւորութիւնս պատմելոց իրաց, ի բուն բնաւորութիւնս, ծէսս Ազգին, և Կրօնին անաղօտ պարզութիւն, և նախատիպն մաքրութիւն, բանս զըպարտութեան

և սխալ կարծեաց զՀայաստանեայցս առին ի բերան և խօսեցան կամ լուսազոյն դայցէ ասել, ոչ ճանաչեալ զվեմակրօն փառս, և մեծաշուք մեծութիւն պատկառելի նախնականութեան, կորովաղելն սիրագործութեան և պանծալի յառաջակութեան նորա յառաջին անդ ի դարս, թուեցին զնա իբրև զմի յաննշանից և վատ սիրտ ազանց դրացեաց, հետեւաբար և հեռուորաց անձանօթից ետուն տեղի ի նոյն բերելոյ թիւր կարծիս:

Մեզ աւելորդ է ցուցանել աստանօր՝ իբրև քաջայայտ ինչ ամենեցուն ի միտս ունողաց, թէ որչափ օգուտ մեծ բերէ ազգի կայացուցանելն զօտարալեզու գրուածս զոցին առ ի տալ զիտել համազնէիցն մերոց, թէ որ վարկ է ուսելոցն օտարաց զՀայաստանեայցս. մանաւանդ զի դորիմք միայն հնար է զարթուցանել զաշխոյժ և մերայնոցն բանասիրաց զհետ կրթելոյ ի տոհմագրութիւն կամ որ նոյն է ի նկարագիր բարուց, ծիսից, սովորութեանց, աւանդութեանց, և հնութեանց արեւակցաց իւրեանց ըստ գաւառաց գաւառաց, զորս պարտ էր մեզ լիովի ի հայրենին մեր ընթեռնուլ բարձառ, և ոչ որպէս այժմ ի խնդիր ելանել նոցին յօտար ի զիրս և ի զորոցս:

Առաջի արարեալս արդոյ ընթերցողացդ այս մեր աշխատութիւն դուզնաքեայ, է թարգմանութիւն ճանապարհորդութեան Բարօն Օդոստոս — Փօն Հակատհաուզինայ Գերմանացւոյ ի Ռուս լեզուէ, որ արդէն չորեքբարձառ տպագրութեամբք ամօք բազմօք յառաջ եղիտ յԵւրոպա զարժանաւորն յարգանս. իսկ մերս Հայ տպագրութիւն, թէև ցարդ անագան, սակայն ակնունիմք թէ ոչինչ նուազ քան զնոցայն գտցէ զքոյր, մեծարոյ հայրենասիրիդ սիրալիր և խնդամիտ հաճութիւնն. միայն թէ ազդեցեան քեզ որ ի սմա ճշգրտախօս, անկողմնասէր, և հանգամանապատում նկարագրութիւնք հայրենի աշխարհիդ և հայրենակցացդ ընդարոյս բարուց, առաքինութեանն ասեմ, աստուածսիրութեան, նահապետական տօնելի կենցաղավարութեան, և մտաւոր կարողութեանցն. իսկ սակաւուց ոմանց թողութիւն և զուարասցես վրիպախօս զիտողութեանց, որք անբաժան ուղեկիցք են առն, մուտ գործողի ի խօսել զան-

ձանօթ երկրէ, զորոց ոչ դանդաղեցաք և մեր յառանձին ծանօթութիւնս պարզել ըստ կարիւրոյն զգիարդն, և զվասն էրն իւրաքանչիւր բանից թեւրութեանց:

Մեր նպատակն ի թարգմանել զճանապարհորդութիւնս, էր՝ զոր ի վեր այլոր ուշիմագոյն ընթերցասիրիդ մերկացաք. ուստի ոչ սոսկ զայս՝ այլ կամեաք ընդ սմին ի մի խմբագրել զամենայն հաստուածս բանից գրուածոց այլոց արեւմտեան անուանի տոհմագրաց, համաձայն միմեանց կամ տարակարծ խորհողաց զմենք, բայց ըստ որում սեւերես աղքատութիւնն և վիշտք հոգեպառք, յանագորոյն երեսաց հասեալքն մեզ, թոյլ չետուն զողի յանձն ժողովեալ, ջանալ ի ձեռս բերել զհարկաւորեալ մատեանս. վասն որոյ այժմ բաւականանումք զՀակատհաուզինին հանել յերեւան երկասիրութիւն, երկուցեալ ի թողոյ այլ ևս ի մթութեան. գուցէ և սպառնացող դժնդակ հիւանդութեանս մահ վաղահաս ի վերայ ածեալ անհետ արասցէ զայս մեր առաջնապտուղ վստակ, որ յիրաւի չնչին և աննշան ինչ, այլ զի զողացաւ ի մենք զքիրտն և ժամանակ կամիմք, զի և զքոյր խելեցէ պարապոյ ժամս, թեւեւ շնորհակալ գտցես իսկ մերոցս ջանից:

ԱՐԵՎԱԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄԻԱԲԱՆ Ս. ԻՋԵՄԻՅԷՆԷ.

յ 5 - Ե ՅԱՆՆԱՐԷ 1869 - ԴՆ

Ի Ս. ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԷԼԵՆ ԵՐԵՎԱՆԻ:

— Բ —

յ Ա. զգրակունիս:

ՅԵՌԵՄԵԱՆ.

Ի բաց առեալ զՀէաստան, զհնագոյն աշխարհ, կեդրոնն համաշխարհախօս պատմութեան, և զեզիպոսոս, հաւանիմ ասել թէ չկր այլ երկիր, ի ծոց որոյ հնար ինչ իցէ գտանել զայնչափ տեղեկութիւնս կարեւորս մարդկային սեռի, որպէս ի կողմանս տարածեալս ընդ մեզ Սեաւ ծովու և Նասպիականին. ի միջի որոց զգլուխ ամբառնատ գեղադիտակ լեաւն Արարատ:

Աստ բնազննին ջանասեր, զՏնտս ի յայտ ածէ ջրհեղեղին մեծի. աստ գտանին մինչ ցարդ զանազանակերպ տեսակք կենդանեաց և բուսոց, զորս անհնար է տեսանել այլուր. և համաձայնին այս առանգութիւնք ամենայն լուսաւորեալ ազգաց ընդ պատմութիւն Աստուածաւոր պատժայ ջրահեղձոյց կորստեան, որով ընջեցաւ ազգ մարդկան յերեսաց երկրի, բայց ի սակաւուց ոմանց, մնացելոց կենդանի, առ ի վերստին լնուլ զաշխարհ (2):

(2) Բայց այսմ քրիթէ ամենայն երեւելի բնապատում հնախոս և աշխարհագիր ճանապարհորդք նկարագրին զՀայաստանեայց երկիր, մոտաւանդ զԱրարատեանն աշխարհ, զայլոցն մեք զի ասացաք թէ լուսինք ի ձեռն զգրուածս, ի լանաւեր հետաքրքրութիւն ընթերցողիք թողեալ, աստանք միայն զԱզգաների Գերեմանացոյ և Շապուհայ Թուոս աշխարհացն ի մէջ բերեմք բանս. զառաջնայ բանս, Հայր Փիլիպպոս ճամփեան քաղաւածորէն զնէ ի յառաջաբանութեան իւրում այսպէս.

« Ասիայի քիչ երկիրները, բնազննին, հնախոս, և տոմագիրք և ճամբորդներու առջև կրնան այնչափ հարուստ հանք ու բովք ու բանալ, որչափ Եւրոպայի աստիկ մօտիկ եղող և դիւրաւ հասնուելու Հայաստանը:

« Եւ ոչ որ Ռիդտերին յառաջակողմեան Ասիայի աս մասին և վերայ հրատարակած սքանչելի ստորագրութիւնը կարգացրէ է, և կիմանայ թէ մինչև հիմակ աշխարհագրութեանց մէջ ան ք կողմերուն վերայ ինչ թերի և պակասաւոր ծանօթութիւն և կայ եղեր: Այնչափ երեւելի գետերուն ընթացքին ու անոնց և աղբերականց ճիշդ նկարագիրը, հսկայ ու երկնաբերձ լեռններու շէջքիմ դիւրքը, հրաբխային յատկութիւններն ու քարի և տեսակները, բազմաթիւ աղուր լճերու մեծութիւնն ու բոսորտիքը, նմանապէս ուրիշ շատ տեղումք մութ մշուշի մէջ և էին, և ըստ մասին դեռ են: Հոս յէ թէ միայն աշխարհագիրը և բնախոյն դեռ քիչ մշակեալ դաշտ մը կգտնէ, այլ և նաև բնութեան պատկերակերպ ձևերը սիրող երկրանկարներու բը (paysagiste) բազմալարձ գրադման և առատ զուարճութեան մը կհանգիպին:

« Որչափ դիմադրաւ ճամբորդներ Արիօկէի մէջ անդործաւոր պահան աշխատութեանց ձեռք կզարնեն որոնցմով իրենց և կորուստը կզարնեն, հոս այնչափ մտաւոր տեղ անկներ և քաջասիրտ պտրտող մը համեմատութեամբ խիստ քիչ վտանքով և աշխատանքով կրնար երեւելի աշխարհագրական խրճուղիներ լուծել յօգուտ գիտութեանց և իր անունը յաւերժ ղ ղողմէ: Հայաստան թագուն կպահէ ճարտարապետութեան և հին քանձեր որոնք անցեալ ժամանակաց ամենէն հզօր ու գեղեցիկ յիշատակարաններուն կարգն են: Դեռ քիչ աստն է և որ Անի քաղաքին հոյակապ աւերակները ճամբորդ հնախոսներուն քննութեամբ մեղի քիչ մը ծանօթ եղան, սակայն

Որ միանգամ ետեւ զտուրը լեռուն Արարատ, զհսկայն երկնամբարձ որ գերազանցէ քան զամենայն երեւակայութիւն մարդկային, ընդ իս և նայն յանձն առցէ խոտառութիւն, թէ արդարեւ նա միայն գտաւ ընդունող ի սիգապանձ գաղաթ իւր Նոյեան Տապանի, որրանի նորոյ մարդկութեան:

« մինչև հիմայ լկայ անակ ճիշդ ստորագրութիւն մը, որ Հայ և թագաւորաց աս նախնի մեծապայծառ մայրաքաղաքին մեծ և ցորդները բոլոր մանք ու հետաքրքրական մասերովը մեղի և ցուցնէ, զեռ հիմակ ալ նախոյց մը աստիկ աղէկ պահուած ու փառաւոր աւերակները հիմնովին քննելու որ ըլլայ և կրնայ աւելի արդիւնք վաստկել:

« Այսպէս նաև աւերաշատ Հայաստանի ուրիշ զանազան և կողմերը Գիւրտային ընտիր գրուածքներէն ետքը ալ, դիւտուն քննողի մը տաժամանակն յորձ և լի կվարձաւորեն: Եւ Տոմագիր և լիզուաքննին մարդիկ, Հայաստանի լեռնաբնակ և ազգաց, Քիւրտերու, Կեստրականներու ու Եղդիներու մէջ և նմանապէս դիտողութեան ու ուսման կերպ կերպ նիթ կը գտնեն: Ինչպէս որ բնախոյն ալ Հայաստանի լեռանց կազմութիւնը, կենդանիներն, և անկներն, իր դնութեանց նը և պատակ կընտրէ: Եւ Տեա ճանապարհորդութիւն ի Հայս. Գ. Վազնէրի, Թարգմանութիւն Հ. Փիլիպպոսի ճամփեան, Վիեննա. 1851. երես առաջին:

Իսկ երկրորդին, այն է Շապուհի բանք, են. « Արեւելք, և ծննդարան մարդկային սեռի, և զանձարան հետաքրքրական և հնութեանց, յորոյ խորհրդադիրս հնադարեանս իւրաքանչիւր և տառ նշանակէ և Տեաութիւն կործանեալ և իւրաքանչիւր և գիծ, և աւերակք մարդաշատ մայրաքաղաքացի և այլքով և հնութեանք արժանի ուշադրութեան է անդրակողկասեան և երկիր, նա մասնաւոր Հայաստան. անդ հետազոտութիւնք և ցեղից, որք երբեմնին բարգաւաճ, և այժմ յետեւալք, ստուրիք, կամ խալառ անհետացեալք յերեսաց երկրի, զնուսութիւնք աւերակաց, արձանադրութեանց, կաշգուն մնացեալ և յիշատակաց, տեղեկութիւնք ազգի ազգի ճաշակաց ճաղատ և բապետութեան զանազան դարուց և զանազան սեղեսց, ան և շուշտ տայ մարդոյ ունել ընտիր հմտութիւնս, և լուսաւոր և եղաբակցութիւնս ի պարզել զխոր մթութիւնս պատմութեան և նախկին դարուց. թէև ցարմք, զի որ կարի նշանաւոր և կողմնոր Հայաստանի, ծածկեալ մնացին յուսումնաւորաւ և կան խուլարկութեանց հնախօսից, հովիտք Տեղքիսի և Եփրատայ և երկիր ընդ մէջ անկեալ նոյնն, իսկապէս զբախտ և երկրային ըստ բնաբանցուն արդաստարութեան և յատկ ուսող ճարտար օգոյն, արկունք լճիցն Վանայ և Որմիոյ, զաւորապէս Մշոյ, և կողմնոր տարածեալք ՏՏորոս, ծածկն և կրկնակի անթափանց վարագուրաւ. անարեւկարգութեան և տեղութեան և կրօնական միջնաւանդութեան, բայց և երկր և անդրկողկասեան, որ ընդ պետութեանն Թուսիոյ, ոյն և նուազ, հունձ առատ խոտաշաղկապ խուղարկուին. հին թագաւոր

Երբի մեծահասակ աշխարհագիրն Ռիդտեր, ընդ սմին և Գեորգէս, զնեն լմէ Արարատ անկանի ընդ գծիւք, որք հատանեն զՀինն աշխարհ:

Երկիրս այս անկանի ի հարաւային մասին բարեխառն գօտույ, եղանակ նորա՝ (կլիմայ) մեղմ և ձեռնառու յառատագոյն պտղաբերութիւն:

Դրք երկրին՝ չքնաղ իմն և անօրինակ տեսարան ընծայէ նկարչական և ի լիւրարեղուն արդասաւորութեանց նորա յոյժ լծափութ Գտանի Եւրոպայ, սկսեալ յեղեղց հիւսիսոյց հարաւային նահանգս Սպանիոյ և Իտալիոյ:

Բնակիչք երկրին՝ անհամեմատ գեղեցկութեամբն իւրեանց գերազանցեն զամենեւորեք, սորին աղաղաւ է զի աղինք Եւրոպիոյ պարծին յունեն զծագումն ի Վովկասան ցեղից:

Առասպելաց և աւանդութեանց 5) անկորուստ մնացելոց յազգս բազումս, մանաւանդ ի Գերմանացիս, սքանչելի համաձայնութիւնք են ընդ այնս, որք կան մնան ի բնակչս Վովկասու. որպէս աւանդութիւնն հիւսիսայնոց զեղից աղագց Ասիացւոց ի հարաւոյ ի Սկանդինավիա համաձայնի ընդ ելս Գերմանական ցեղին ի Վովկասու. և այս աւանդութիւն մինչ ցարդ պահպանեալ մնայ ի ժողովուրդս տեղւոյս: Եւ ոչ միայն այս, այլ առ սոսա են ամբաւ առասպելք, վէպք, և աւանդութիւնք, որոց չիք հանդունատիւ առ օտարս, կամ որ լաւ ևս է ասել, աստ միայն պահպանին

անշուշտ սկզբնաւորերը հնագոյն առասպելաց և անգիր աւանդութեանց զորոց անհնար է ճշտել ի միտ պոնուլ զիմաստն, առանց քննելոյ և զիտելոյ զաղբիւրս, յորոց զհետ ձկինն. յայտնիսեացս սակի գտանելք աստէն զառասպելալ վէպ Պրոմէթէասայ 4) անհակառակելի բանիւք և մեծաւ նմանութեամբ պատմեալ:

Նշանաւոր եկաց զարձեալ այս երկիր ի պատմութիւնս անցից հնոց. զի աստի միայն զուղի հատանէին առաջինքն յորժամ գրոհ տուեալ անցանէին զիրերօք, ազգ ազգի ունել ընդդէմ սուր: Եւ ըստ ցուցանելոյ աւանդութեանն՝ Ներքովդ, յետ տիրելոյ համօրէն աշխարհի, աստ սպանաւ ի Վովկասեան ազգաց՝ ընակիւց առ ծովուն Պոնտոսի և ի ստորոտս լիւրինն Արարատայ 3):

Ընդ Վովկաս զուղի կարան և Սկիւթացիք, յորժամ խաղացին ի ներքս Ասիոյ. որում տիրեցին զամս 23: Աստ էր նպատակ ճանապարհորդութեան Արդունաւորաց 6): Աստ զլիւսաւոր ամրոցն Միհրդատայ: Աստի էանց Պոմպէոս մեծն ընդ Երասիս:

Տիրէ կողմանցս Վուրոս արքայ Պարսից, յորմէ և գետն առնու զանունդ Վուր 7):

« Լորութիւնք Ազունից և Վրաց, նախնի գաւառք Հայոց, « Ուտի, Արցախ, Փայտակարան, Սիւնիք, և մասն Տայոց և « Գուգարաց, մեր են. մերոց հետազոտութեանց առաջի բաց « է Մայր Աթոռն Էջմիածին անհամար հնութեամբք իւրովք « (կոնդակօք) և ի բովանդակ երեսս երկրին սփռեալ բազմ « մութիւն եկեղեցեաց և վանօրէնք, որք լի են արձանադրու « թեամբք, և արժանայիշատակք, վասն ու ե իցէ պատմա « ական անցից. իւրաքանչիւրն յայտնի յիշատակաց արժանա « ի իստ թերթ է Արևելեան պատմութեան, թերթ անվերժա « անել ցարդ, զոր անամբելի ժամանակն տակաւ առ տա « ակա ծախեալ սարսէ » : . . . : S. և Исторический памятникъ состоянія Арм. области въ эпоху ея присоед. къ Русской Имп. Н. Шопена. 1852. Ст. 221. С. II. буртѣ.

(3) Легенда աւանդութիւն ի Լատեն բառէս legenda որ նշանակէ առաջին պատմութիւն վարուց արքոց, և աւանդութիւն ազգային զո և իցէ սքանչելի ա ցեցծ:

(4) Պրոմէթէս կամ Պրոմէթէոս, առասպելեալ չստուգածն, որ զողացեալ զուր երկնից ետ մարդկան, ոյր վասն Արամաղապ հօրն աստուածոց ի բարկութիւն բրդեալ հրամայէ չղթալիւք ունել զնա ի ժայռս շերինն Վովկասու, անդ աղաւ մի յամենայն աւուր կտցահարեալ ուտել զլեւադ նօրս, որ դարձեալ աճէր. յայտմ պատմոյ Հերքիւլէս աղատեաց զՊրոմէթէս:

(5) Ըստ առից քերթողհօրն մերոյ Մովսիսի Խորենացւոյ, հերքովք կամ Բէլ, որ ջանայր նուաճել ընդ իւրե. զերկիւր համօրէն, սպանու ի քաջէն Հայկայ, նախնոյն Հայոց, ելելոյ ի վերայ նորա սակաւաթիւ կորովի աղեղնաւորօք:

(6) Արդունաւորդք անուանեցան ուղեկիցք Յաստի որդւոյ Եստի արքային Թեսաղիոյ երեսուն ինն քաջ պատանիք Յունաց, որք ելեալ յԱրդունան, կառուեալ յԱրդոսն ումեմնէ, չլքան ի կողքին (Մինգրիլիւս այժմեան), և յաղթեալ ցուց և նախագաց կորցեցին զոսկի զեղմն:

(7) Պ, Շոպեն սկսանի ի բառսդ Վուր և Վուրոս ի քննութիւն նշանակութեանց մտանել, և ասէ. « Գուր, Իուր, Նշանա « կեր ի լեզու Պեհլիւիկեան (Пехливи́йскій) արեգակն. փոխա « բերաբար, արեւելք — Մալքուլի կարծէ թէ Վուրոս ի լեզու « Պարսից զնոյնն նշանակէ. « Կորէի » անուն, տուեալն ի Հը «

Երևի յաւանդութիւնս բնակչաց Պովկասու և մեծն Աղէքսանդր Մակեդոնացի:

Զկնի՝ տիրեն կողմանց, զքանի մի դարս և Հռովմայեցիք:

Աստ՝ նախ քան զամենայն տարածեցաւ Քրիստոնէութիւնն ի ձեռն Ս. Գրիգորի 8):

Աստի չուեցին աղգք՝ ի հիւսիսային ստորոտս Պովկասու. և մնացեալ բնակիչք, երևի թէ Գոթք, հարստահարեալ ճնշեցան ի Հոնաց ի լերինս:

Յետ անցանելոյ ժամանակաց ոչ սակաւ, ի յայտ եկին բարգաւաճ տէրութիւնք Հայոց և Վրաց, որք ըստ ինչ ինչ հանդամանաց, ընդ իշխանութեամբ գտան Բիւզանդիոյ. Տակաւին նըշմարին ի բլուրս բազումս աշտարակք և աւերակք շինութեանց վկայք դիւցազնական արիագործութեանց միջին դարուց:

Այլ այն ինչ բազմութիւն Մանդղաց և Թաթարաց ընդ առաջնորդութեամբ Զինգիս խանայ

« բէքի Կիւրոսի նշանակէ նայնպէս արեգակն. Պաւլոսիոս ի « զիտողութիւնսն ի վերայ Մարբանի պնդէ թէ, Կիւրոս մինչ « ցթագաւորելն կոչուի « Աղբաղատ » և Կուր գետ, ըստ վկա- « ոյ յիշող Պողոսի, կոչուի նոյնպէս « աղբաղատ »: « Գուր » ի « Պարսկականն նշանակէ « մութն »: Եթէ ի միտ առցուք, թէ « Հայք » մթինս անուանեն զլերինս, ուստի Կուր սկիզբն առ- « նում, որ առ Վիրս « Զրախի » (հիւսիս) նշանակէ դարձեալ « մութն, յայնժամ այս ամենայն մերձաւորութիւնք գտցէ « կարող լիցին առաջնորդել զոք ի հաւաստի ստուգարանու- « թիւն անուանս Կուր, որոյ սկիզբնաւորս գրի Կ և ոչ ի « կամ Գ. »: Տես անդ, երես 7 ի ժանթութիւնս Բայց մե- « րոյս երկաւորութեան հեղինակն, ի ստորեւ գրուի Ե. երես 117, « յիշատակեալ դարձեալ ի ժանթութիւնն զբառ Կուր, ասէ, « անուանեցաւ ի պատիւ Կիւրոսի արքային Պարսից. Վերջ ի « ժամանակս Հարտինեայ կոչելն զսա « Շահ - Բահման », նոյն « անուն, զոր պատմիչք Պարսից տան Կիւրոսի »: Միւրեւր « Արքա, յանուն Կիւրոսի կոչեցեալ համարի զայն Կուր գետ որ « յաշարհին Մարաց, առ որով սղանաւ ասէ յիշատակեալն Կիւ- « րոս — (Տես ի Բառգիրս յատուկ անուանց):

(8) « Սէն - Մարթէն » ասէ, մեծարդոյ գիտական համադ- « րին մեր Մկրտիչ Էմին, « յարեմանեան ուսելոցն առաջին « դաս, որ յԵւսեբեայ եկեղեցական պատմութիւնն առեալ « հիմն բանից եցոյց թէ արդարեւ Քրիստոնէութիւնն արդէն « թագաւորեալ կրօն էր ի Հայս, յորժամ Կոստանդինոս ըն- « կալաւ զայն. հետեւաբար առաջին քրիստոնէայ աղգ յերկրի, « էն Հայք Elle nous révèle un fait d'une « grande importance resté inconnu jusqu' à présent.

և Թամրիդանայ զեղան ի սահմանս, այնուհետեւ խանգարեցան կացին կրթութեան և յառաջադի- մութեան աշխարհին միջոցք:

Յընթացս դարաւոր ժամանակաց մինչև ցծնունդ Յիսուսի Քրիստոսի՝ զտփունս Սեաւ ծովու կարալ ունէին քաղաքակրթեալ գաղթականութիւնք Յունաց, որք առնէին մեծ իմն տուրեաւոս վաճառուց ընդ Ասիոյ. կալան զտեղի նոցա ի միջին դարս Գինուացիք, լցեալ զբազում տեղիս եկօք ժողովորդեան և նուաճեալ զերկիր՝ աժին զվաճառ իւրեանց ի ներքս Ասիոյ, և յամենայն տեղիս ուր հասին, տարածեցին զՔրիստոնէութիւնն: Չերբեղք մինչև ցայսօր տակաւին ի բերան առնուն զանունդ « ի Գինուս », (Գինուացի). զովն զգինուորական ընտիր զէնս և զարդս, զոր ասա- նային ի փորձ, ի հմուտ ազգէդ յայգմանէ, յորոց տեսալին ի նոսա տակաւին մնացորդք. ամենայն Չերբեղ, անցեալ առ Գինուացաշէն եկեղեցեալ կամ մատարմբ, իջանէ ի ձիոյն և առնէ աղօթս:

Այլ իբրեւ իշխանութիւն Տաճկաց զօրացաւ ի վերայ Գինուացւոց, բնակիչք երկրին, իշխանք և ժողովուրդք ընդ իշխանութեամբ անկան Մահմետականաց. Տաճիկք կամ ջնջէին զքրիստոնէայս կամ յանհարկնս նեղէին զնոսա. աստի և զհետ եկին աշխարհին՝ օր քան զօր կորուսանել զիսաղաղութիւն իւր և զյառաջադիմութիւն, ի վարկնին փոխել վիճակ, և լինել յայնմ հետեւ վար սղոյ և արինհնչելութեան ի ձեռն Տաճկաց և Պարսից, որք յընթացս բազում ժամանակաց

„ Elle nous montre qu'en l'an 311, c'est-à-dire a-
„ vant que Constantin se fut déclaré chrétien, la
„ doctrine de l'Evangile était professée publiquement
„ dans un grand royaume, voisin de l'empire, ce
„ qui donne lieu de penser que la religion chré-
„ tienne y était déjà établie depuis quelque temps.
„ Cette simple indication, donnée par Eusèbe, suf-
„ fit pour faire voir que les Arméniens sont réele-
„ ment la première nation qui ait adopté la foi
„ chrétienne Տես Բուսիարէն Թարգմանութեան
„ Պատմ, Մովսիսի Խորենացւոյ, գործ Մկրտիչ Էմին, Մովսիս,
1858, երես 308:

ոչ գաղարեցան ի յարձակելոյ զմիմեամբք ի կոր-
ղել զիշխանութիւն երկրին. մինչև հռակ ուրեմն
տէրութիւնն Ռուսոյ ազատարար Հանդիսացաւ
և զդէմ կալաւ յարձակմանց և անկրատութեանց,

Ի կողմնանս յայստեի բնակին ցիր և ցան եղ-
նալ բազմաթիւ որիչ որիչ ցեղք, որք և այժմ
ինկ խօսին ի լեզուս առաւել քան զեօթանա-
սուն 9) (ի մեծամեծ աւանս միով միայն ի լե-
զուացս)։ — Այն ամենայն ազգաց, որ հաղարա-
ւոր ամօք յառաջ մտին յերկիրս այս կամ առ-
ժամանակ մի զբնակութիւն կալան աստանօր,
կան մնան հետք յիշատակաց, և զի՞նչ ոցոն միայն
յիշատակս տեսնմ, այլ ամենայն ժամանակաց տիւն-
զերախօսս պատմութեանս եւ որ մինչև ցայսօր
ժամանակի մնացորդք կիսակործան հոյակապ քա-
ղաքաց և այլոց հնութեանց, զօ. ջրանցից, քա-
ռուաց և ինչ. զճարտարութիւն ցուցանեն մեծամեծ
ինքնակալութեանց Բաբելոնի, Ասորոց, Պարսից,
Յունաց, և Հռովմայեցւոց. այլ լաւագոյն քան
զամենայն տեսանին հնադարեան հրաշակառոյց
և կեկեղեցիք քրիստոնէից և կիսաւեր դղեակք ի
զրամիտ քարանց, գործք միշին զարուց։

Ար ինչ ի սահմանս յայտոսի՛կ գտանի ընդ կա-
ռաւարութեամբն Ռուսիոյ՝ լաց է առաջն չհտա-
ղօտ այցելուաց, այլ ցաւիմբ զի չհտազօտութիւնք
կողմանցս սակաւք եղեն յոյժ. և ելմէ ոմանք ևս

(9) Ե ՍԼԻՒՆԻՍՏ, (սակ Շոպեն), պատմել թէ յորժամ Հռովմայի Եւրոպայի ժողովքի մասնէն տարեւառու ընդ Դիմիտրիեայ և Փոլսի խաչի (Իզդիեաւուր և Փոթի) ստիպեցան ունել ցերեքհարիւր զանազանալեզու թարգմանս, սակս հաղորդակցութեան ընդ երկրացոցն։ Ստարանս զնէ միայն յԱղուանս (ՍԼՐԱՆԻԱ) 26 Ե ԿԱՆՏԱՆԻՆ ԿԱՆՏԱՆԻՆ ԲԱՐՔԱՆԱՍ. Իսկ ՍԼ — Աղլիզս, Արաբացի Ե աշխարհադէր երեւեալն յոյժ յետոյ, անուանէ զԿովկաս Ե Զարբալ — ալ — Սուշի (Էրինք Էղզուայ). Բաժանմանս այս (Էղզուայ) այժմ թէն հաւաք է յոյժ համեմատութեամբ Ե հնոյն, բայց դարձեալ հշտնաւոր. ստոյգ է թէ ոչ սակաւ Ե աղբիւր մանաւր խառնեալք ընդ զբոցնս, կորստին զիրեանց Ե տեղական լեզու, և ի նոցին սկսան խօսել, և ներհակ սմբն, Ե յարմատական հին լեզուս տեղւոյս խառնեցան բարբառք Ե այն ամենայն աղբաց, որք մի զինի միոյ երեւցան ի պատու մութեան ի խնդր եղելոցն սակմ ի Կովկասեան կողմանց Ե կամ աշխարհակալութեան, կամ ազատամարտնի, յերեսաց Ե հօր և հետամուտ թշնամեաց իւրեանց ։ Տես Շոպեն, երես 905 :

ի խնդիր ելին, անձամբ մնացին բազմաթիւ աւ-
ռարկայից, յոյժ կարեւորաց ի ղիտողութիւնս ու-
սումնականս:

Բնակարկը քս Կոխ, Վարդենք, Գլխբուայ, ուշ
եղին առաւել բնազննութեան, այլ բնապատ-
մական զննութիւնք և ղիտողութիւնք ըստ իս չնն-
այնչափ ի կարեւորացն սակի. վասն զի Ժամանա-
կին փոփոխութիւն քան զայլս ամենայն սակա-
աղդէ ի հողարոյսս և ի հանքս, որք հազարաւոր
ամօք կան մնան նոյն. իսկ մարդկային ձեռագործք
փութով քայքային կորնչին, և սովորութիւնք,
բարք և եղանակ կենսաց ցանկ ընդ փոփոխութեամբ
անկանին, որպէս և լիզուք, փոփոխեալք սակա-
առ սակաւ անհետանան ի վերջոյ:

Բաց ի վերոյիշատակելոցդ՝ գտան և այլ այցե-
լուք կողմանց Շարտէն, Հիւլանշտէտ, Քլափրոթ,
Համ, Բրօստէ, և բանասէրքս (0) Հեօգրէն և Բո-
ղէն. նոցին ևս վաստակք և բանք՝ առեալ իւ-
րև զՀնախօսութիւն և բանասիրութիւն, հաւաս-
տիք են և գովելիք. այլ ցաւիմ, զի և նոքա դուն
ուրեք դարձուցին զուշ իւրեանց ի վերայ առանին
և ընկերական կենաց, բարուց, և սովորութեանց
ընակչաց, ազգային ասացուածոց, առածից, եր-
գոց, և աւանդութեանց, որք ամենակարևորք են,
վասն զի որպէս ասացաք, ամբաւս կարեն մատա-
կարարիչ մեզ նիւթս գիտութեան. որոց հետա-
գօտութիւն լոյս մեծ կարէ սփռել և ի վերայ
կողմանց ինչ Եւրոպիոյ:

Տոհմագրութիւնն 11) ոչինչ նուազ քան զբնական պատմութիւնն առաջի առնէ հետաքրքրական իրս շահաւորս և պիտանիս, և գործ է արդարեւ խորամուխ լինել յազգային ողիս ժողովրդոց գիտել զառտնին և զընկերական կենսակցութեան նոցա եղանակ և նկարագրել զընդարար և բնաւորութիւնս:

Ես ի սոյն գործ անձնատուր եղէ, թափեալ
գամենայն ճիպն անձին յուսանել և հաւատտեալ
ի զիր առնուլ զվիճակ և զընաւորութիւն ազ-
գացոյ, բնակեիրոյ ի կողմանսդ որոց յայց ելն. ի

(10) Филологъ *բառ. Գուհարէն, բանասէր:*

(11) Եթնօգրաֆէ բառ Յոսեփի, տոհմագիր, կամ նկարագիր աղջակ:

բաց եղեալ զմեծամասնութիւն, զոր պահանջէ արդի քաղաքականութիւն մեր, որ յամենայնի զժամանակ տղիտութիւն և զբարբարոսութիւն տայ նշմարել յաղցս զընկալս ի լուսաւորութենէն և քաղաքակրթութենէն Եւրոպիոյ. յուսամ՝ թէ զոր ինչ միանգամ խօսեցայ, հաւաստիք են և ճիշդ նկարագրութիւնք: Յերկասիրութեանս մերում՝ զլուսաւորուպէս երկու իրք են արժանիք ուշադրութեան. առաջինն՝ մերձաւորութիւն կամ՝ եթէ հնար ինչ է ասել ազգակցութիւն երկուց ցիղիցն, Օսմեթաց և հին Գերմանացուց, ըստ համաձայնութեան բարուց, ծիսից և կենցաղաւարութեանց նոցա, երկրորդ՝ բնակեալ Հայկեան սեռի նշանաւորն Հայաստան:

Զայս վաստակ կամ էր ինձ ի տիպ արձանագրեցանել անդէն յամի 1849, այլ ըստ ինչ ինչ

խախտառիթն հանգամանաց, այժմ տեսանէ զլոյս, թէ և ժարգմանութիւնն ամբ յառաջ երևեցաւ յԱնգղիա, ոչ անագան ընթերցցին թերեւ և ի լեզու Պաղղիական. իսկ Գերմանացի հեղինակին գէթ այսչափ օգուտ յակամայիցն յամեղոյ ցանկեղցն զտպագրութիւնն, զի ճոխացուցեալ զայն և ընդարձակեալ կարեւոր գիտելօք, յորմէ զուրկ է Անգղիականն՝ հասնէ յերեան:

Բարձր Օգոստոս Սոմ Լուսա Կառ-լէն.

Բէշլէ-Կոնսթ.

Յունիս. 1855

(Ծանոթութիւն)

Հալապուր Էմիւն Սահեհէն Բէշ Ի Տիւրքի.